

Critiques of School Girls in Late Qajar Iran as Reflected in Modernist Writings (1906-1924)

Bahareh Safaiean^{*}, Tooran Toolabi^{}**

Mohsen Rahmati^{*}, Amir Ahangaran^{****}**

Abstract

Rise of modernity discourse in late Qajar period ignited an intellectual movement for rethinking various aspects of women's social life, with education at its epicenter. Some Iranian modernists of the time began to view women's education as an essential precondition for meaningful societal changes. In this way, they focused on criticizing traditional education and defending its replacement with modern education. However, establishing new schools was not the end of their struggle; some cultural modernists also criticized the foundations of these new schools. They were not only interested in expanding education but also in improving the conditions of schools. This essay investigates the pathological view of these cultural modernists on the mechanisms governing these schools, aiming to demonstrate that their concern for education was multifaceted. The issue is addressed from two aspects. Firstly, the modernists' criticism of the government and statesmen is discussed; They argued that the government had not taken adequate measures to support and improve schools, suggesting that stronger government support would enhance the situation. Secondly, beyond criticism, the modernists proposed solutions to improve the status of schools. They were not content with mere criticism; they sought to provide a suitable model for new girls' schools.

^{*} Ph.D.Candidate of History, Lorestan University of Khorram Abad, safaiean.ba@fh.lu.ac.ir

^{**} Associate Professor of History, Department of History, Lorestan university (Corresponding Autor), toolabi.t@lu.ac.ir

^{***} Professor of History, Department of History, Lorestan university, rahmati.mo@lu.ac.ir

^{****} Assistant Professor of History, Department of History, Lorestan university, ahangaran.a@lu.ac.ir

Date received: 31/05/2024, Date of acceptance: 26/10/2024

Their proposals included improving the physical structure of schools, ensuring proper hygiene, and employing capable teachers to enhance the quality of education.

Keywords: Constitution, Modernization, Women, School, Education.

Introduction

Women's education during the constitutional period has always been a fascinating issue for researches. Here, we can distinguish two groups of authors in this field: the first one includes those who have touched the problem of women's education while examining the process of modernizing of the educational system in contemporary Iran. In these researches, we can get some information about the evolution of the country's education system, including the activities of missionaries and the establishment of girls' schools by them, the education of girls, the names of new girls' schools and their founders. The second group focused mainly on women's education system during the period and its problems. In these works, the authors have mentioned the obstacles and challenges faced by girls' schools at the beginning of their establishment. The authors of these works have not addressed the issues and problems of girls' schools. Soheila Torabi Farsani is one of these scholars who through publication of related documents tried to point out some of the problems and challenges of girls' schools in the constitutional and Pahlavi periods in her works. Focusing on schools, this essay tries to demonstrate that how issues such as the appearance of schools and its forces became the issue of modernists. In other words, education was not the end point of the efforts of the modernists. For them, the quality of schools and the way students are taught were also essential.

Materials & Methods

This is an historical research with socio-cultural approach that is based mainly on factual data gleaned from archival journals and newspapers. To actualize the purposes, an explanatory-descriptive approach is employed and tried to advance the research question of paper. In the same way, literary material such as diaries, memoirs and travelogues are employed to provide a more comprehensive narrative. Still, the data of these sources are mainly related to the education of women before the constitutional revolution. Based on this, women's newspapers still contain the most information about women's schools. However, among the publications of this period, two newspapers *Šokufeh* and *Setāreh-e- Irān* have provided the most data related to the topic of the research.

Discussion & Result

This research, by examining the content of related sources, especially newspapers of this period tried to explore the critical attitude of cultural modernists towards the physical space of schools and their human resources. As it may concludes, a group of modernists authors tried to shed a pathological light on the modernizing experience in the field of education. In order to draw a more favorable situation for the education of girls.

Conclusion

It seems that in the first axis, these critics have tried to present their pathological and critical view of these schools from the perspective of physical space and human power. The lack of support from the Ministry of Education, the financial problems of the founders, the lack of a uniform model for school administration, the weakness of the training mechanism and the recruitment of human resources in schools, the lack of sanitary conditions are among the issues that have been in the focus of the critics of girls' schools. In the second axis, supporters of women's education took a step beyond criticism and tried to offer suggestions and solutions to overcome this situation. Compilation of employment laws for hiring teachers and other elements of schools, the need to establish a teacher training center for training teachers, providing health suggestions such as setting up schools in suitable places, hiring a doctor to examine students and providing food plans and solutions to students' families and the need to pay attention to their mental health, including There were solutions provided by cultural modernists. Although there was a long way to implement these solutions in families and their follow-up by the Ministry of Education, but their plan was like a lever to inform those in charge.

Bibliography

- Ākhund-Zāda, Mīrzā fath 'alī (1972), *Edebīyāt-e Mashrūfīyat*, researched by Bāqer Momenī, Tehran: Nešre āvā, [In Persian].
- Cheraghzadeh, Kimiya and Tooran Toolabi (2023), "Education Discursive Change as Reflected in Modernist Plays (1925-1941)", *Journal of Iranian Islamic Period History*, vol. 14, no. 35, 37-64, [In Persian].
- Farahmānd, Nasīm (2019), *Education and educational institutions for girls in the Qajar period*, Qom: Yās-e baḡšāyeš, [In Persian].
- Gāsmī Pooyā, Eqbāl (1998), *New schools in the Qajar period*, Tehran: Nešre Dānešgāhī, [In Persian].
- Ilčī, Mirzā Abolhassan k̄ān (1985), *Heyrat Nāma*, researched by Hasan Morselawnd, Tehran: Rasā, [In Persian].

- Ḳāterāte Tāj Al-Salṭane* (1988), researched by Maṣūre Eteḥādīye, Sīrūs Sa'dvandīyān (1988), Tehrān: Našre Tarīḳ-e Irān, [In Persian].
- Kāzīmzāda Irānšahr, Ḥusain (1927), *Rāhe Now (new method of Education)*, Berlin: Irānšahr, [In Persian].
- Mīrhādī, Monīr Al-Sādāt (2014), *The effect of girls' schools on the social development of women in Iran (1285-1320)*, Tehran: Kevīr, [In Persian].
- Mirzā Moṣṭafā, Afšār (1970), *Safar-Nāma-ye Kosrow Mirzā ba Peterzburg*, Tehran: Mostūfī, [In Persian].
- Mostūfī, Abdollah (1962), *Sharḥi Zendegānī-ye Man*, Tehran: Zavvār, [In Persian].
- Nāteq, Homā (1996), *Kārnāme Farhangī Farangī dar Irān 1837-1921*, Pāris: Enteshārāt-e Ḳāowrān, [In Persian].
- Qājār, Rezā Qolī Mirzā (1967), *Safar Nāma- ye Rezā Qolī Mirzā*, researched by Aṣqer Farmānfarmāyān Qājār, Tehran: University of Tehran Press, [In Persian].
- Rice, C. Colliver (2023), *Persian and their ways*, A. Azād (trans.), Tehran: Ketābdār, [In Persian].
- Ringer, Monica M. (2001), *Education, Religion, and the Discourse of cultural Reform in Qajar Iran*, Mahdī Ḥaqīqatqāh (trans.), Tehrān: Enteshārāt-e Qoqnūs, [In Persian].
- Sheil, Mary Leonora (1989), *Glimpses of life and manners in Persia*, Hosseīn-Abutorābīān (trans.), Tehrān: Našr-e Nū, [In Persian].
- Shirāzi, Mirzā sālih (1968), *Guzārish-I Safar-I Mirzā Sālih Shirāzi*, Esmāīle Rāīen (ed.), Tehran: Rowzen, [In Persian].
- Taowkolī Tarqī, Mohammad (2016), *Vernacular Modernity and the Rethinking of History*, Toronto: Irān Nāmeḥ Books, [In Persian].
- Turābī Fārsānī, Suhilā (1999), *Asnādī az Madārisi Dukhtarān az Mashrūfīyat tā Pahlawī*, Tehran: Intishārāti Sāzmāni Asnādī Millīyi Irān, [In Persian].
- Wishard, Johan G. (1984), *Twenty Vol.s in Persia*, Alī Pīrnā (trans.), Novīn Publication, [In Persian].
- Wolfson, M. S. (1930), *Irānīān Der gozešteḥ ve ḥāl*, Mirzā Ḥusain ḵān Ansārī (trans.), Tehran: Nešre Ḳāver, [In Persian].

Journals

- Āftāb* (1911), no. 19, [In Persian].
- Ālam-e Nesvān* (1921), no. 2; (1923), no. 1, 2; (1927), no. 10, [In Persian].
- Anjoman-e Tabriz* (1907), no. 59, [In Persian].
- Asre Jadid* (1913), no. 5, [In Persian].
- Čehre Namā* (1911), no. 15; (1913), no. 24; (1914), no. 24; (1918), no. 67; (1920), no. 79, [In Persian].
- Danesh* (1910), no. 1, [In Persian].
- Esteqhlāl-e Irān* (1911), no. 193, [In Persian].
- Ḥabl-al-Matīn* (1907), no. 105, [In Persian].
- Hadīd* (1905), no. 13, [In Persian].
- Irān-e Now* (1909), no. 79, 80, 88; (1911), no. 82, 88, 109, 110, [In Persian].

125 Abstract

Irānšahr (1925), no. 8, [In Persian].

Kāveh (1920), no. 8, [In Persian].

Khorshid (1907), no. 57, [in Persian]

Mosavat (1908), no. 18, [In Persian].

Nasim-e Šomāl (1915), no. 5, [In Persian].

Naw Bahar (1914), no. 262, [In Persian].

Neda-ye Vatan (1907), no. 70, [In Persian].

Nesvân-e Vatankhâh Irân (1924), no. 3, [In Persian].

Qarn-e Bistom (1922), no. 12, [In Persian].

Šafaq-e Sorḵh (1922), no. 19, 21; (1924), no. 258, [In Persian].

Setāreh-e- Irân (1922), no. 9, 83, 111; (1923), no. 76, 193; (1924), no. 138, 145, 146, 149, 150, 151, [In Persian].

Sobhe Sādeq (1907), no. 74, [In Persian].

Šokufeh (1913), no. 2, 5, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 18; (1914), no. 1, 3, 12, 13, 19, 21; (1916), no. 11, [In Persian].

Sur-e Esrafil (1908), no. 31, [In Persian].

Tajaddod (1919), no. 39, [In Persian].

Tāmādon (1907), no. 12, 15, [In Persian].

Taraqqi (1907), no. 19, [In Persian].

Zabân-e Zanân (1922), no. 2, [In Persian].

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره مشروطه (۱۳۲۴-۱۳۴۲ ق)

بهاره صفائیان*

توران طولابی**، محسن رحمتی***، امیر آهنگران****

چکیده

مواجهه ایرانیان با گفتمان تجدد و دغدغه گذار به وضعیت مدرن در اواخر دوره قاجاریه زمینه دگرگونی در گفتمان سستی و طرح مسئله آموزش زنان را فراهم کرد. متجددان فرهنگی آموزش زنان به سبک نوین را لازمه نیل به تغییر می دانستند. تأسیس مدارس جدید در مقابل مکتب‌خانه‌های سستی واکنشی به این امر بود. بنابراین، فعالان فرهنگی عصر مشروطه کوشیدند تا ضمن تلاش برای دستیابی زنان به حق آموزش به تأسیس مدارس دختران اقدام کنند، اما تأسیس مدارس جدید نقطه پایان این تکاپو نبود و انتقاد برخی از این متجددان فرهنگی را به شالوده‌های این مدارس برانگیخت. در پژوهش حاضر، تلاش شده است تا نگاه آسیب‌شناسانه این متجددان فرهنگی به سازوکار حاکم بر این مدارس بررسی شود. پژوهش حاضر بر دو محور استوار است؛ در گام نخست انتقادات حامیان آموزش زنان به دولت، وزارت معارف و متولیان امر آموزش مطرح می‌شود. به‌باور آنان در این زمینه مسائل بنیادی از جمله هم‌راهی نکردن وزارت معارف، دولت، و ناآگاهی مؤسسان و گردانندگان مدارس از ساختار و شرایط مطلوب تأسیس مدارس جدید به وضعیت نامطلوب مدارس جدید انجامیده است. در محور دوم کوشش می‌شود تا راه‌کار و پیش‌نهادهای آنان برای رفع این آسیب‌ها و سامان‌دهی

* دانشجوی دکتری، تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، safaican.ba@fh.lu.ac.ir

** دانشیار تاریخ، گروه تاریخ، دانشگاه لرستان (نویسنده مسئول)، toolabi.t@lu.ac.ir

*** استاد تاریخ، گروه تاریخ، دانشگاه لرستان، rahmati.mo@lu.ac.ir

**** استادیار تاریخ، گروه تاریخ، دانشگاه لرستان، ahangaran.a@lu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۵

مدارس بررسی شود. درواقع، این فعالان فرهنگی به نقد بسنده نکرده و کوشیده‌اند تا به ارائه یک الگوی مطلوب برای ساخت مدارس نوین دخترانه بپردازند. بررسی فضای کالبدی مدارس از نظر حفظ‌الصحه و بازنگری در استخدام و به‌کارگیری آموزگاران و کادر اداری مدارس بخشی از تلاش‌های آنها برای عبور امر آموزش از این موانع بود.

کلیدواژه‌ها: مشروطه، تجدد، زنان، مدرسه، آموزش.

۱. مقدمه

دغدغه ترقی ایران در دوره قاجاریه ذهن برخی نخبگان تجددگرا را به تأمل در جایگاه زنان ایرانی نیز واداشت. به‌باور برخی از این نخبگان فرهنگی ترقی جامعه ایران در گرو تعلیم و تربیت دختران دوشادوش مردان ایرانی بود. این واقعیت و شرایطی که پس از برآمدن انقلاب مشروطه فراهم شد، مسئله آموزش زنان و ضرورت اصلاح آن را، که زمزمه‌های آن از دوره‌های پیشین آغاز شده بود، در کانون توجه برخی متجددان فرهنگی قرار داد. آنها کوشیدند تا در قالب نوشتارهای مختلف به‌ویژه از ره‌گذر روزنامه‌نگاری ضرورت آموزش زنان را طرح کنند. به‌زعم طیفی از این تجددگرایان فرهنگی، دختران ایرانی برای تربیت کودکانی آگاه برای پیشرفت آینده ایران، ایفای بهتر نقش همسری، و پرهیز از خرافات و خصلت‌های ناشایست به آموزش نیاز دارند و این آموزش فقط از طریق تأسیس مدارس جدید دخترانه میسر خواهد بود؛ امری که درنهایت با تکاپوهای متجددان فرهنگی به‌بار نشست و در اواخر دوره قاجاریه شماری مدرسه دخترانه تأسیس شد، اما برای دغدغه‌مندان امر آموزش تأسیس مدارس خانه آخر نبود. همین زمینه‌ای را برای ارائه رشته‌نوشتارهایی آماده کرد که محتوای آن انتقاد از وضعیت مدارس جدید دخترانه بود. به‌باور این کنش‌گران ایجاد این مدارس نیازمند شرایط و سازوکارهایی بود که مدارس تا آن مقطع از آن محروم بودند. ازاین‌رو، آسیب‌شناسی این مدارس به یکی از مسائل مهم مطرح‌شده در نوشتارهای این مقطع تبدیل شد.

در پژوهش حاضر کوشش شده است تا با واکاوی محتوای منابع مرتبط با موضوع در این مقطع نخست به بررسی نگاه نقادانه و آسیب‌شناسانه متجددان فرهنگی به مدارس زنان پرداخته شود. آنها عدم حمایت وزارت معارف و متولیان امر آموزش از مدارس، ناآگاهی گردانندگان مدارس از سازوکارهای جدید امر آموزش و ضعف مالی مؤسسان مدارس دخترانه را ازجمله عوامل مؤثر در این زمینه ارزیابی کرده‌اند. سپس، سعی شده است تا راه‌کار و الگوهای عرضه‌شده توسط متجددان فرهنگی برای رفع کردن این آسیب‌ها بررسی

شود. بررسی فضای کالبدی مدارس از نظر حفظ‌الصحه و بازنگری در استخدام و به‌کارگیری آموزگاران و کادر اداری مدارس ازجمله پیش‌نهادهایی بود که طرف‌داران آموزش زنان ارائه دادند.

مسئله آموزش زنان در دوره مشروطه تاکنون موضوع برخی از پژوهش‌ها بوده است. به‌صورت مشخص می‌توان از دو دسته از پژوهش‌ها در این زمینه یاد کرد: نخست پژوهش‌گرانی که در آثار خود، ضمن بررسی تحول و اصلاح نظام آموزشی در ایران، اشاره‌ای به مسئله آموزش زنان داشته‌اند.^۱ در این بخش از پژوهش‌ها خوانندگان، ضمن تحول نظام آموزشی کشور، به برخی اطلاعات ازجمله فعالیت مسیونرها و تأسیس مدارس دخترانه توسط آنان، آموزش دختران در مکتب‌خانه‌ها، اسامی مدارس جدید دخترانه و مؤسسان آن‌ها، و بازتاب آموزش زنان در نمایش‌نامه‌های دوره مشروطه می‌توانند دست یابند. دسته دوم پژوهش‌هایی هستند که در آن‌ها مشخصاً به تحول نظام آموزشی زنان در این دوره پرداخته شده است.^۲ در این دسته از پژوهش‌ها، نویسندگان به موانع و چالش‌هایی که مدارس دختران در آغاز تأسیس روبه‌رو بوده‌اند اشاره کرده‌اند و به مسائل و مشکلاتی که مدارس دختران در ادامه حیات با آن‌ها مواجهه کرده‌اند پرداخته‌اند. سهیلا ترابی فارسانی ازجمله پژوهش‌گرانی است که در اثر خود با انتشار برخی از اسناد به بخشی از مشکلات و چالش‌های مدارس دخترانه در دوره مشروطه و پهلوی اشاره کرده است،^۳ اما در پژوهش پیش‌رو تلاش می‌شود تا با اتخاذ یک رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تأکید بر نشریات این دوره به آسیب‌شناسی مدارس دخترانه از چشم‌انداز متجددان فرهنگی پرداخته شود و این مسئله بررسی شود که متجددان فرهنگی چه جایگاهی برای زنان در ذهن داشتند؟ و این نکته مدنظر قرار گیرد که تأسیس مدارس نو و توسعه نظام آموزشی آرمان‌نهایی کنش‌گران فرهنگی نبود و آنان در جست‌وجوی غایتی فراتر برای زنان بودند.

برای ارائه این روایت چونان دیگر پژوهش‌های مربوط به حوزه زنان تلاش شده است تا هم‌زمان از منابعی چون خاطرات و سفرنامه‌ها بهره گرفته شود، اما داده‌های این منابع عمدتاً مرتبط با آموزش زنان قبل از انقلاب مشروطه است. بر این اساس، روزنامه‌های زنان در این مقطع هم‌چنان دربردارنده بیش‌ترین اطلاعات درباره مدارس زنان‌اند.^۴ وانگهی از میان نشریات این مقطع دو روزنامه شکوفه و ستاره/ایران بیش‌ترین داده‌ها را در ارتباط با موضوع پژوهش ارائه داده‌اند. بنابراین، منطق ارجاع‌های مکرر در این پژوهش به این دو روزنامه ناظر بر این موضوع است.

۲. آموزش زنان در مسیر تجددگرایی

در سده نوزدهم هنگامی که عباس میرزا نایب السلطنه گروهی از ایرانیان را با هدف کسب علوم جدید روانه فرنگ کرد، جایگاه زنان فرنگی و آموزش آنان توجه این مسافران را برانگیخت. میرزا صالح شیرزای که از نخستین دانشجویان اعزامی به اروپا در سال ۱۸۱۵ م/ ۱۱۹۴ ش بود، در سفرنامه خود از «تربیت دختران» و فرستادن آن‌ها به «مکتب‌خانه» و آموزش برخی فنون دیگر به آن‌ها سخن می‌گوید (شیرازی ۱۳۴۷: ۳۴۴). توجه به مسئله آموزش زنان فرنگی محدود به دانشجویان ایرانی نبود و از دید شاهزادگان فرنگ‌رفته‌ای هم‌چون خسرومیرزا^۵ و رضاقلی میرزا^۶ پنهان نماند. توصیف شاهزاده خسرومیرزا هنگامی که از مدارس روسیه بازدید می‌کند، می‌تواند گواه بر این موضوع باشد (افشار ۱۳۴۹: ۲۴۵). بدین ترتیب طیفی از فرنگ‌رفتگان کوشیدند تا یک زن تربیت‌یافته فرنگی را به مثابه الگو به جامعه ایران معرفی کنند که اتفاقاً معیار نجابتش نه پوشش بلکه آموزش است (توکلی طرقي ۱۳۹۵: ۱۹۸-۲۱۶). ابوالحسن‌خان ایلچی از جمله این افراد است که وقتی به یک مهمانی در لندن دعوت می‌شود و از حضور زنان اروپایی در کنار مردان دچار حیرت می‌شود، مورد خطاب یکی از زنان با نام میس پرسول قرار می‌گیرد:

چنان می‌فهمم که از اکل نمودن مرد و زن به جمعیت، تو را حیرت دست داده خود انصاف ده که شیوه ما بهتر است یا شیوه شما که زنان را مستور دارید. من در جواب گفتم طریقه شما بهتر است، از ره‌گذر این که زن مستوره چشم بسته و هم‌چو مرغی که در قفس حبس شود و چون رهایی یابد قوت پرواز به طرف گلشن ندارد و زن پرگشوده به مصداق این که مرغان گلشن دیده‌اند سیر گلستان کرده‌اند (ایلچی ۱۳۶۴: ۱۶۲-۱۶۳).

بدین ترتیب، سفرنامه‌نویسان ایرانی در مواجهه با زن متجدد غربی برخلاف تلقی رایج در روایت خود فقط به بدگویی و استهزای زن فرنگی نپرداختند. آن‌ها در لابه‌لای روایت خود نشان دادند یک زن متجدد فرنگی فردی تحصیل کرده و مورد احترام مردان جامعه نیز است که در حال تلاش برای فراگیری فنون و علمی از قبیل خانه‌داری، خیاطی، موسیقی، زبان‌های خارجی، و در نهایت در پی آن است «در کمالات صوری و معنوی ماهر باشد».^۷

مقارن همین سال‌ها که تعلیم و تربیت زنان فرنگی توجه سیاحان ایرانی را برانگیخته بود هیئت‌های تبشیری با تأسیس مدارس دخترانه به سبک اروپایی گامی در جهت آموزش دختران ایرانی برداشتند، به نحوی که از آنان به عنوان پیش‌گامان آموزش زنان به سبک نوین یاد شده است (رینگر ۱۳۸۱: ۱۵۷). این مدارس گرچه در سال‌های نخست تأسیس با مخالفت‌هایی مواجهه

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۳۱

شدند، به مرور گسترش یافتند و برخی از دختران مسلمان بخت ورود به این مدارس را پیدا کردند.^۸ سخن کلارا کولیور رایس در سال‌های بعد گواه بر این مسئله است (رایس ۱۳۸۳: ۱۱۱)، اما با این وصف یک پرسش می‌توان در این جا پیش کشید. حال در سال‌هایی که ترقی آموزش زنان فرنگی از چشم سیاحان ایرانی مغفول نمانده بود و هیئت‌های تبشیری به تأسیس مدارس دخترانه به سبک اروپایی اقدام کرده بودند، تعلیم و تربیت دختران ایرانی در چه روزگاری به سر می‌برد؟

جامعه زنانه ایران سخت گرفتار ساختارهای سنتی و گفتمان مردسالارانه بود. چنین ساختاری تعلیم و تربیت دختران را امری ناپسند و مخالف شریعت اسلام می‌دانست؛ نگرشی که حتی با وجود گسترش آموزش زنان هم چنان مطرح بود.^۹ مادام وولفسن روسی که در سال ۱۹۰۹ م به ایران سفر کرده است، به این مسئله اشاره دارد (ولفسن ۱۳۰۶: ۱۷۰-۱۷۱). با وجود این که تعلیم و تربیت دختران امری دشوار به نظر می‌آمد، اما برخی از دختران طبقه متوسط به بالا بخت ورود به مکتب‌خانه‌ها یا بهره‌مندی از معلم سرخانه را داشتند، اما آموزش آن‌ها نیز محدود بود و گاهی اجازه تداوم بیش‌تر آموزش را هم نداشتند (شیل ۱۳۶۸: ۸۹).^{۱۰} شکوه‌های بازتاب‌یافته در روزنامه‌های این مقطع حکایت از وضعیت آموزش زنان حتی برای قشرهایی دارد که دست‌کم بخت آموزش محدودی داشتند.^{۱۱} نامه یکی از زنان به روزنامه تمدن نشان از رایج بودن این نوع آموزش دارد:

اولاً پدران ما، که ما دختران آن‌ها بودیم، ما را از سن پنج‌سالگی به مکتب می‌گذاشتند، آن‌هم نه همه دختران را، بلکه ندرتاً. نه ساله که می‌شدیم، از مکتب بیرونمان می‌آوردند و در آن سن غیر از شور بازی در سر خیالی نداشتیم. کجا در فکر درس و مشق بودیم؟ ثانیاً اگر کتاب می‌توانستیم بخوانیم یا خط می‌توانستیم بنویسیم، پدران عزیزمان با کمال تغییر کتاب و قلم را از دستمان گرفته، پاره کرده، و شکسته، به دور می‌انداختند که چه معنی دارد دختر خط داشته باشد، مگر می‌خواهید منشی بشوید؛ همین قدر که بتوانید قرآن بخوانید کافی است (روزنامه تمدن ۱۳۲۵ ق: ش ۱۲، ۳ و ۴).

اما دوره ناصرالدین‌شاه تا انقلاب مشروطه دوره‌ای است که در سایه آشنایی بیش‌تر ایرانیان با مبانی مدنیت غرب مسئله تعلیم و تربیت زنان مجال تازه‌ای یافت و گفت‌وگو درباره آن در کانون توجه طیفی از روشن‌فکران، نخبگان فرهنگی، زنان باسواد، و سیاحان اروپایی حاضر در ایران قرار گرفت. آن‌ها ترقی ایران را در گرو آموزش زنان دیدند و این نگرش را در نوشته‌های خود نشان دادند.^{۱۲} جان ویشارد یکی از مسافران فرنگی است که این نگرش را بیان کرده است

(ویشارد ۱۳۶۳: ۲۵۶). البته در جامعه‌ای با ساختارهای ریشه‌دار مذهبی و عرفی راه تغییر بس ناهموار می‌نمود. بدین ترتیب، هواداران آموزش نو در دوره ناصرالدین‌شاه باین که توانستند با دیدی انتقادی مسئله آموزش زنان را مطرح کنند، با موانع معینی روبه‌رو بودند. بدین‌سان در چنین بستری که در آن حتی آموزش مردان به‌سبک جدید با مخالفت مواجه بود،^{۱۳} زنان برای دستیابی به حق آموزش راه پرفرازونشینی در پیش داشتند.

امید متجددان نوگرا به تغییرات پس از انقلاب مشروطه بود.^{۱۴} گفت‌وگویی که در روزنامه صبح صادق میان مرد هوادار مشروطه و زن ناآگاه به مشروطه و مخالف آن، مبنی بر فواید مشروطه، جلوه‌ای از این امر است. درج بخشی از این گفت‌وگو به فهم موضوع کمک می‌کند:

یکی از طالبان مشروطه را زوجه‌ای بود که ابداً راضی به اسم مشروطه نمی‌شد تا وقتی از شوهر پرسید مشروطه چیست، شوهر گفت مشروطه می‌گوید مرد باید یک زن داشته باشد نه دو زن، چه آن‌که مشروطه آن است که کار بر وفق قانون باشد، هیچ قانون بهتر از قانون الهی نیست و او قرآن است ... زن گفت غیر مشروطه چیست، شوهر گفت غیر مشروطه می‌گوید هرکس می‌تواند چند زن نگه بدارد، برای آن‌که عدالت در میان نیست و می‌شود که یک زن را مخارج صحیح بدهد و مراوده نماید و دیگری را قوت لایموت بدهد و مراوده کمی نماید و اگر بی‌چاره سخنی بگوید با چماق و شلاق بکوبد و جرئت نفس کشیدن نداشته باشد، در این صورت می‌تواند چند زن به این‌طور نگه بدارد. چون شوهر این بیان کرد، زوجه گفت: ای من به‌فدای مشروطه، تمام جان و مال من در این راه است (روزنامه صبح صادق ۱۳۲۵ ق: ش ۷۴، ۲).

در انقلاب مشروطه آموزش دغدغه محوری نبود، اما این موضوع آن‌قدر در ذهن متولیان نگارش قانون اساسی مطرح بود که بخشی از متمم قانون اساسی به آن اختصاص یابد، اما نابه‌سامانی‌های سیاسی و فرهنگ ریشه‌دار مخالفت با آموزش زنان مجالی را فراهم نکرد تا تغییر چندانی در زمینه آموزش زنان و برآمدن مدارس نوین صورت گیرد، اما در روزگار پس از برآمدن مشروطه شرایطی فراهم شد تا هواداران حق آموزش زنان بتوانند برای بیان این امر گام‌های بیش‌تری بردارند. روزنامه‌نگاری زنان، که در سال‌های پایانی حکومت قاجاریه پا گرفت، یکی از ابزارهای بیان اهمیت این امر بود. طیفی از تحصیل‌کردگان جدید از ره‌گذر نوشتارهای انتقادی در روزنامه‌ها کوشیدند به ضرورت آموزش زنان و تأسیس مدارس جدید بپردازند. از دید آنان، جامعه ایران فقط از طریق باسوادشدن زنان ترقی خواهد کرد؛ زیرا آنان مردان آینده را پرورش می‌دهند. در این انگاره، آموزش زنان راهی برای تسهیل و اعتلای آموزش و تربیت مردان برشمرده شده است، اما تا همین حد هم شکاف در سنتی دیرپا و برابری

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۳۳

عصر تجدد بود^{۱۵} (روزنامه تمدن ۱۳۲۵ ق: ش ۱۵، ۲ و ۳؛ روزنامه ایران/نور ۱۳۲۷: ش ۷۹، ۳؛ روزنامه چهارمهر ۱۳۳۸ ق: ش ۷۹، ۶ و ۷؛ روزنامه ستاره ایران ۱۳۰۱ ش: ش ۸۳، ۳). به هر حال، تلاش طرفداران آموزش زنان به بار نشست و تا اواخر دوره قاجاریه شماری مدرسه دخترانه تأسیس شد^{۱۶} (روزنامه شکوفه ۱۳۳۴ ق: ش ۱۱، ۳ و ۴). تأسیس مدارس پایان راه نبود، حال مسئله این بود که چگونه باید سازوکار حاکم بر فضای کالبدی، تربیتی، و آموزشی این مدارس را ارتقا داد؟

۳. محور نخست: شیر بی سر و دم و اشکم که دید؛ رویکرد انتقادی و آسیب شناسی

۱.۳ نقد وزارت معارف

راه اندازی مدارس نوین دخترانه، با وجود مسائل فراوی آن، دستاورد بزرگی برای تجددگرایان به شمار می آمد. باین حال، هنوز کاستی های زیادی متوجه تحقق این آرمان بود که از چشم منتقدان پنهان نماند. یکی از نخستین کاستی ها از نظر منتقدان نبود نظارت وزارت معارف و حمایت نکردن آن از آموزش زنان است؛ آن قدر که برخی نویسندگان مقالات این مقوله را مسبب اصلی بسیاری از مشکلات آموزش زنان بر شمرده اند (روزنامه شکوفه ۱۳۳۱ ق: ش ۱۳، ۲ و ۳؛ روزنامه شکوفه ۱۳۳۲ ق: ش ۱۲، ۱ و ۲؛ همان: ش ۱۳، ۱-۳؛ همان: ش ۲۱، ۱؛ روزنامه عالم نسوان ۱۳۰۲: ش ۲، ۶-۸).^{۱۷} تا سال ۱۳۳۷ ق و تا زمان وزارت احمدخان نصیرالدوله بدر، وزیر معارف، مدرسه دخترانه دولتی وجود نداشت و مدارس دخترانه خصوصی بودند (ترابی فارسانی ۱۳۷۸: ۱۸). ناگفته نماند که دشواری اداره مدارس و رسیدگی به امور آنها به همه مدارس اعم از دخترانه و پسرانه مربوط بود.^{۱۸} ناکارآمدی وزارت معارف در برخی نوشته های این مقطع بازتاب یافته است:

وزارت معارف و اوقاف، با داشتن وزیر و معاون و دو مدیر کل و دوایر مرکزی هم مثل وزارت فواید عامه کاری نداشت. مدارس همه ملی بودند نه وزارت خانه چیزی به آنها می داد و کمکی به آنها می کرد و نه آنها اطاعتی از وزارت خانه داشتند. این وزارت خانه تا کابینه وثوق الدوله و وزارت میرزا احمدخان نصیرالدوله بدر به همین طورها امرار وقت می کرد (مستوفی ۱۳۴۱: ج ۲، ۳۷۳ و ۳۷۴).

این از نمونه های ناکارآمدی ها و کاستی هایی بود که تجددگرایان را به تأمل واداشت. آنان در برخی از نوشته های خود هم راهی نکردن وزارت معارف و دولت را عامل اصلی «خرابی معارف

نسوان» دانستند و باور داشتند معارف نسوان چونان «خانه بی صاحبی» رها شده است. برای فهم بهتر نگرش این نویسنده بخشی از این مقاله در این جا درج می شود:

البته اولیای معارف بهتر از همه می داند که هر کاری اساس لازم دارد و هر خانه صاحبی می خواهد. خانه بی صاحب هرج و مرج خواهد بود. معارف نسوان هم مثل خانه بی صاحب می ماند. اساس صحیح ندارد و هیچ وقت هیچ کسی در پی ترتیب این خانه نبوده، هر کس به خیال خودش مکانی و اساسی ترتیب داده، اسم آن را مدرسه گذاشته (روزنامه شکوفه ۱۳۳۲ ق: ش ۲۱، ۱-۳).

به باور این منتقدان نبود نظارتی از سوی وزارت معارف به آشفته گی در وضعیت مدارس انجامیده است. این آشفته گی هم باعث شده است تا هر شخصی به فکر تأسیس مدرسه ای برای دختران باشد (همان؛ روزنامه شکوفه ۱۳۳۳ ق: ش ۳، ۱ و ۲؛ روزنامه عالم نسوان ۱۳۰۲ ش: ش ۲، ۶-۸).^{۱۹} گویا همین وضعیت نامطلوب مدارس سبب شده است که برخی از خانواده ها در انتخاب مدرسه برای فرزندانشان دچار مسئله شوند (روزنامه شکوفه ۱۳۳۱ ق: ش ۱۴، ۴؛ روزنامه ستاره ایران ۱۳۰۲ ش: ش ۱۴۹، ۵). گفت و گوی ننه رقیه، هوادار آموزش سستی، و مادر فرخنده، طرف دار آموزش جدید، ناظر بر این مسئله است. زمانی که مادر فرخنده به طرف داری از مدارس نوین سخن می گوید، با واکنش تند ننه رقیه روبه رو می شود:

ننه رقیه: شما می فرمایید مدرسه خوب، من چه می دونم مدرسه خوب کدام است، من می بینم در هر کوچه ده جا تخته کوبیده اند، می پرسم می گویند دبستان تربیت، ادب، و هزار اسم دیگر که نه من شنیده ام و نه پدرم. اگر شیله پیله ندارند، همان اسم خودش را بگویند مکتب خانه، چرا اسمش را عوض کرده اند. هر زنی که از شوهر و برادرش قهر می کند، یک اتاق می گیرد پیش خودش مدرسه می کند. مادر فرخنده: خیر این قسم مدرسه ها باید با اجازه وزارت معارف باشد و تمام مدیرات باید شریف و عالمه و عقیفه و صالحه باشند تا این قسم نباشد، معارف اجازه نمی دهد. ننه رقیه: خدا پدرت را بیامرزد، خیلی صداقت داری. کی به این چیزها می رسد، کی امتحان می کند، زن قهوه چای که هیچ سواد ندارد، یک خونه اجاره کرده دو اتاق به اجاره دادند، دو اتاق هم مدرسه کردند، حالا فرصت نداریم یک روز میام خونه تان برات می گم (روزنامه شکوفه ۱۳۳۱ ق: ش ۱۴، ۴).

این انتقادات مطرح بود و دست کم در برخی سطوح جامعه خوانندگانی داشت و می توانست نتایجی در پی داشته باشد. انتخاب سیدحسین عدالت^{۲۰} در سال ۱۳۲۹ ق از سوی وزارت معارف به عنوان مدیر کل مدارس نسوان برای رسیدگی به امور معارف نسوان (روزنامه استقلال

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۳۵

ایران ۱۳۲۹ ق: ش ۱۹۳، ۴؛ روزنامه/ایران نو ۱۳۲۹ ق: ش ۸۲، ۲) را نمی‌توان بی‌ارتباط با دغدغه این فعالان نوگرا دانست. عدالت برای سامان‌دهی به معارف نسوان کوشید تا از تأسیس بی‌نظم و قاعده مدارس دخترانه توسط افراد مختلف جلوگیری کند. به همین منظور اختطاریه‌ای از طرف وزارت معارف منتشر کرد که در روزنامه شکوفه و/ایران نو انعکاس یافت. در این اختطاریه، ضمن تأکید بر اهمیت تعلیم و تربیت دختران، به مدیران مدارس دخترانه تذکر داده شد که همه مدارس باید دارای امتیازنامه از طرف وزارت معارف باشند و اگر امتیازنامه نداشته باشند، باید به وزارت معارف درخواست دهند (روزنامه شکوفه ۱۳۳۱ ق: ش ۲، ۱). وانگهی از مدیران مدارس خواست که خود را به ریاست مدارس نسوان معرفی کنند تا هویت آنان مشخص شود. در پایان به آن‌ها تذکر داده شد که اگر طی ده روز به این تذکر عمل نکنند، ریاست کل مجبور می‌شود آن مدرسه را تعطیل کند. عدالت در این اختطاریه اهمیت این اقدام را این‌گونه توضیح می‌دهد:

بنابراین، لازم می‌داند بدین مختصر خاطرنشان خواهران محترم نماید اشخاصی که متصدی امور تدریس و تربیت نشده‌اند، مسئول نیک و بد اعمال خویش‌اند، بر ما تکلیفی نیست که تجسس حال ایشان را نمایم، ولی وقتی که متصدی امر تربیت و تعلیم شدند، مسئول ناموس بنات این آب‌و‌خاک‌اند (روزنامه/ایران نو ۱۳۲۹ ق: ش ۱۱۰، ۲).

عدالت توانست گام‌هایی در جهت سامان‌دهی به مدارس دخترانه بردارد، اما در نبود حمایت از سوی وزارت معارف این مدارس با مشکلات مالی و کمبود بودجه آشکاری مواجه بودند.

۲.۳ نقد آموزگاران

یکی دیگر از مسائلی که در بوته نقد متجددان فرهنگی قرار گرفت، آموزگاران مدارس دختران بود. با آغاز به کار مدارس دخترانه نیاز به آموزگاران کاردان برای تدریس هویدا شد، اما چنین نیروی انسانی‌ای تربیت نشده بود و لاجرم از معلمان غیرحرفه‌ای نیز استفاده می‌شد. قاعدتاً آشنابودن برخی از این افراد به اصول و فنون تعلیم و تربیت، نبود مرکز تربیت افراد برای نقش معلمی، تعیین نکردن سازوکاری از طرف وزارت معارف برای انتخاب معلم و کادر آموزشی مدارس، و درنهایت مشکلات مالی گردانندگان مدارس دخترانه باعث شده بود تا افرادی با سواد اندک آموزش دختران را برعهده گیرند؛ افرادی که بعضاً از نظر اخلاقی هم تضمینی برای آن‌ها وجود نداشت (روزنامه ستاره/ایران ۱۳۰۱ ش: ش ۸۳، ۲ و ۳؛ روزنامه ستاره/ایران ۱۳۰۲ ش: ش ۱۹۳، ۲؛ همان: ش ۷۶، ۳ و ۴؛ همان: ش ۱۳۸، ۳ و ۴؛ روزنامه عالم نسوان ۱۳۰۲ ش: ش ۲، ۶-۸).

در نبود سازوکار مشخصی برای تربیت نیروی انسانی آموزش و سپس استخدام آن‌ها، تلاش برای اعمال نفوذ در مدارس چندان دور از ذهن نبود. همین سبب شده است تا دغدغه‌مندان امر آموزش انتقاداتی بر این شیوه‌های جذب نیرو وارد کنند. در روزنامه/یرانشهر گزارشی منتشر شده است که نشان می‌دهد برخی خانواده‌ها از طریق واسطه می‌خواستند دختران خود را به عنوان معلم در وزارت معارف استخدام کنند (روزنامه/یرانشهر ۱۳۰۴ ش: ش ۸، ۴۵۰).^{۲۱} آنان برای انتقال اهمیت مدارس گاهی مدارس را پس از اماكن متبرکه «مقدس‌تر»، «شریف‌تر»، و «عالی‌تر» از باقی اماكن توصیف کرده‌اند و طبیعتاً به فراخور آن باید افرادی وارد این مدارس شوند که «از همه جهت متقی و پرهیزکار و هم خود را صرف نمایند به خدمت به معارف و تربیت افراد نوع و تغییر اخلاق فاسده دوشیزگان» (روزنامه شکوفه ۱۳۳۲ ق: ش ۱۲، ۱-۳)، اما از آن‌جاکه گردانندگان مدارس نمی‌توانستند هزینه‌های زیادی صرف حقوق و معیشت آموزگاران و سایر کارمندان کنند، گاهی ناچار بودند بدون در نظر گرفتن اصول اخلاقی و حرفه‌ای و صرفاً برای پرداخت حقوق کم، برخی از افراد کم‌تجربه و کم‌دانش را استخدام کنند (روزنامه ستاره/یران ۱۳۰۱ ش: ش ۸۳، ۲ و ۳؛ روزنامه ستاره/یران ۱۳۰۲ ش: ش ۱۳۸، ۳ و ۴؛ روزنامه شکوفه ۱۳۳۲ ق: ش ۲۱، ۱-۳). عادل‌الملوک خلعتبری یکی از زنان دارای تحصیلات جدید بود که به انتقاد از وزارت معارف در مقوله جذب نیروی انسانی پرداخت. او متذکر شد که شایسته نیست مدارس ایران با وجود افراد باسوادی چون بدرالملوک صبا و عدل‌الملوک زند از کسانی استفاده کند که به‌باور او «پوسیده‌های دوره قدیم» بودند. او ناخرسندی خود را از این موضوع با لحن گزنده و با به‌کارگیری واژه‌های «اجل‌الدوله‌ها» و «خدیجه‌خانم‌ها» برای این افراد سرریز می‌کند (روزنامه ستاره/یران ۱۳۰۲ ش: ش ۱۳۸، ۳ و ۴).

۳.۳ نقد نبود بهداشت و فضای کالبدی مدارس

ضعیف‌بودن بهداشت مدارس یکی دیگر از مسائلی بود که در کانون توجه این کنش‌گران قرار داشت؛ مسئله‌ای که فارغ از سهم آگاهی در آن، ریشه در مسائل مالی گردانندگان مدارس داشت. یکی از نوشتارهای این مقطع با لحنی کنایه‌آمیز و غضب‌آلود این مدارس را به «محبس نمره ۲ نظمیه تهران» تشبیه کرده است (همان: ش ۱۵۰، ۴). در اواخر دوره قاجاریه مدارس دخترانه در قالب دو بخش دولتی و ملی مشغول به کار بودند (همان: ش ۱۹۳، ۲). به مدارس دولتی تحت نظارت وزارت معارف حجم اندکی از بودجه کشور اختصاص یافته بود. مدارس ملی نیز، که توسط برخی از افراد به صورت خصوصی اداره می‌شدند، بودجه‌ای از سوی وزارت معارف

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۳۷

دریافت نمی‌کردند و هزینه آن‌ها برعهده مؤسس آن‌ها بود (همان: ش ۷۶، ۳ و ۴). ضمن این‌که نباید سهم نبود آگاهی کافی در زمینه ضرورت توجه به بهداشت مدارس را نادیده گرفت، اما حمایت نکردن وزارت معارف از مدارس، کمبود بودجه، و خصوصی بودن مدارس دخترانه باعث شده بود مؤسسان مدارس برای رعایت اصول بهداشتی برای مدارس در تنگنای بیش‌تری باشند. این مسئله دست‌کم برای قشری که آگاهی داشتند، جلب توجه می‌کرد، به‌طوری‌که برخی خانواده‌ها از ثبت‌نام دختران خود در این مدارس خودداری می‌کردند. در شماره‌ای از روزنامه ستاره/ایران آمده است که آنان به ثبت‌نام دختران خود در مدرسی که به «محبس نمناک» می‌مانند، حاضر نیستند (همان: ش ۱۴۹، ۵). این‌که شمار خانواده‌های آگاه به کیفیت بهداشت مدارس چه میزان بود، خود مسئله‌ای قابل بحث است، اما تأکید بر این موضوع و درج مطالبی از این دست قطعاً تراوش فکری و بروز بیرونی دغدغه روزنامه‌نگاران این مقطع است. راه‌کاری که به ذهن این متجددان فرهنگی می‌رسید، انتقاد و طرح برخی پیش‌نهادها بود. آنان از وزارت معارف خواستند که از تأسیس مدارس جدید جلوگیری و به وضعیت مدارس موجود رسیدگی شود. این مسئله تا سال‌ها محل بحث چهره‌های فرهنگی‌ای هم‌چون کاظم‌زاده ایرانشهر بود. او در ۱۳۰۶ ش در یکی از آثار خود در این زمینه چنین نوشت:

ماها تصور می‌کنیم که هر سال تأسیس چند مدرسه جدید به‌شکل امروزی مایه افتخار و خدمت به معارف است، در صورتی‌که مدارس موجوده جز فابریک‌های عروسک‌سازی چیز دیگر نیست و هر سال قوای روحی چندین هزار بچه را مفلوج و مسموم ساخته بیرون می‌فرستند و مانند میکروب‌های مضر و مسری به اطراف مملکت پراکنده می‌کنند (کاظم‌زاده ایرانشهر ۱۳۰۶: ج ۳، ۲۹۷).

کوچک بودن فضای مدارس، کافی نبودن تجهیزاتی هم‌چون میز و نیمکت و تخته، نامناسب بودن فاضلاب و سرویس بهداشتی، و تعداد زیاد دانش‌آموزان رشته‌ای از آسیب‌های مطرح شده توسط منتقدان فرهنگی بود که به‌باور آنان به بیماری دانش‌آموزان انجامیده است (روزنامه عالم‌نسوان ۱۳۰۲ ش: ش ۲، ۶-۸؛ روزنامه ستاره/ایران ۱۳۰۲ ش: ش ۱۹۳، ۲؛ همان: ش ۷۶، ۳ و ۴؛ همان: ش ۱۴۵، ۳ و ۴؛ همان: ش ۱۴۶، ۳؛ همان: ش ۱۴۹، ۵؛ همان: ش ۱۵۰، ۴؛ همان: ش ۱۵۱، ۴). در یکی از روزنامه‌های این دوره نویسنده تعداد دانش‌آموزان برخی از مدارس را بالغ بر دویست نفر بیان کرده و اشاره کرده است که اتاق و حیاط این مدارس کوچک و گنجایش این حجم از دانش‌آموز را ندارد. وی هم‌چنین بیان کرده است که علاوه بر جمعیت بالا، این مدارس با کمبود تجهیزات روبه‌رو هستند. در بخشی از نوشتار چنین آمده است:

در اکثر مدارس میز و نیمکت قدر لزوم یافت نشده، یک عده از اطفال روی زمین نشسته و مابقی هفت‌هشت نفر روی یک نیمکت خود را گنجانیده، به‌طوری‌که مانع از آزادی دست و بدن آن‌ها گردیده است (همان: ش ۷۶، ۳ و ۴).

حال وزارت معارف در معرض نقد قرار داشت و «بی‌فکری» آن یکی از عوامل این وضعیت معرفی می‌شد. مدیر مدرسه دخترانه حسن‌آباد وقتی مورد اعتراض یکی از خانواده‌ها قرار می‌گیرد که چرا از وزارت معارف نمی‌خواهد برای رفع مشکلات مدرسه اقدامی انجام دهد، این پاسخ را می‌دهد و با یأس کامل می‌گوید:

این ورقه شاید بیستمین صورتی باشد که می‌فرستم و نتیجه نبخشیده و همه‌روزه اوقات من باید صرف نوشتن چیزهای بیهوده شود؛ هفته‌ای دوسه مرتبه نام فامیل و سجل احوال و مدت خدمت اعضای مدرسه و صورت کسر اثاثیه مدرسه را فرستاده و روی میزهای جنجال وزارت‌خانه مفقود بشود و از رسیدگی به کارهای لازم باز بمانم (همان: ش ۱۴۵، ۳ و ۴).

انتقادهای می‌بایست به یک نقطه معینی می‌رسید. گام دوم قطعاً ارائه راه‌کار بود. برای برون‌رفت از وضعیت نامطلوب کالبدی و آموزشی مدارس و نیز به‌کارگیری نیروی انسانی تربیت‌یافته در مدارس چه باید کرد؟

۴. محور دوم: مدرسه کارخانه آدم‌سازی است؛^{۲۲} رویکرد ایجابی و راه‌گشایانه

چنان‌که می‌گویند، مدرسه یک کارخانه آدم‌سازی است و هیچ‌کس تنها با یادگرفتن چند هزار لغت و حفظ کردن پاره معلومات آدم نمی‌شود. آدم‌شدن تربیت لازم دارد و تربیت صحیح را نیز نه تنها در آغوش مادر، بلکه در روی نیمکت‌های مدرسه باید یاد گرفت. در نظر من این وظیفه مدرسه اهم‌تر و بلندتر از وظیفه تعلیم و تدریس است (روزنامه/یرانشهر ۱۳۰۴ ش: ۸، ۴۵۱).

آموزش و به‌تبع آن مدرسه از نظر حسین کاظم‌زاده، یکی از چهره‌های فرهنگی فعال مقطع موردنظر، آن‌قدر اهمیت داشت که آن را کارخانه آدم‌سازی بنامد. یکی از مسائل مدنظر تجددگرایان فرهنگی این بود که در مدرسه علاوه بر تعلیم باید به تربیت دانش‌آموزان توجه ویژه‌ای داشت، بنابراین می‌بایست افراد تحصیل‌کرده و اخلاق‌مدار این مدارس را اداره کنند (روزنامه شکوفه ۱۳۳۱ ق: ش ۱۶، ۲ و ۳؛ همان: ش ۱۷، ۲ و ۳). از این رو، آن‌ها کوشیدند در سطح نخست از وزارت معارف بخواهند تا به‌صورت گسترده برای تربیت آموزگار، مدیر، و ناظم اقداماتی انجام دهند. آن‌ها پیش‌نهاد کردند تا وزارت معارف با تشکیل کنفرانس و انجمن،

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۳۹

انتشار رساله و روزنامه‌های تخصصی، ترجمه کتاب‌های مفید، و در نظر گرفتن مجازات برای افراد خاطی در زمینه سازوکارهای مدارس گام‌هایی بردارد (روزنامه/یر/شهر ۱۳۰۴ ش: ۸، ۴۵۴). در سطح دوم، طرف‌داران آموزش زنان تلاش کردند تا خود برای آگاه‌ساختن خانواده‌های دانش‌آموزان و افرادی که قصد دارند این نقش‌های مهم را برعهده گیرند، به تشریح این نقش‌ها بپردازند. آنان بر ضرورت تربیت تأکید کردند و اذعان کردند که نباید اهمیت را صرفاً به امر آموزش داد. برای نمونه، می‌توان به بخشی از یکی از مقاله‌های روزنامه شکوفه نگاهی انداخت:

مقصود از دخول مدرسه فقط دانستن و فهمیدن بعضی از علوم از قبیل فارسی، عربی، حساب، جغرافی، و غیره به‌تنهایی نیست، بلکه مقصود و منظور به‌علاوه تحصیلات علمی کسب صفات حسنه و اخلاق حمیده و تحصیل ملکات نفسانیه و عقلانیه است و دورنمودن صفات رذیله و اعمال قبیحه و افعال شنیعه است. پس، لابد باید اعضای مدرسه از مدیر و غیره صاحب این امتیازات و این خصایص و خصلات باشند که بتوانند تربیت دیگران را نمایند و تهذیب اخلاق شاگردان کنند (روزنامه شکوفه ۱۳۳۱ ق: ش ۱۶، ۲).

از این رو، حجم زیادی از مقالات حامیان آموزش زنان تأکید بر خصوصیات اخلاقی آموزگاران و دیگر ارکان مدارس داشت.^{۳۳} آموزگاران یکی از مهم‌ترین ارکان مدارس جدید بودند که در کانون توجه اندیشه‌وران قرار گرفتند (روزنامه شکوفه ۱۳۳۲ ق: ش ۱۹، ۲). به‌باور یکی از هواداران آموزش زنان، آموزگاران «مادران حقیقی یک ملت» و «مربیان واقعی نونهالان» هستند. از این رو، آموزگاران بایستی از سطح علمی بالایی برخوردار باشند و در انتخاب آن‌ها باید اهتمام ویژه‌ای ورزید (روزنامه عالم نسوان ۱۳۰۶ ش: ۱۰، ۳۶۱-۳۶۴). آن‌ها به وزارت معارف پیش‌نهاد دادند تا افراد علاقه‌مند به آموزگاری بعد از گذراندن تحصیلات برای حرفه آموزگاری به‌صورت تخصصی آموزش ببینند (روزنامه شکوفه ۱۳۳۱ ق: ش ۱۸، ۴).

یکی دیگر از مسائلی که از نظر نویسندگان امری مهم تلقی می‌شد، سلامت و «حفظ‌الصحه» دانش‌آموزان بود. به‌باور آن‌ها می‌بایست به سلامت دانش‌آموزان از دو جنبه روانی و جسمی توجه کرد؛ زیرا این دو نسبت مستقیمی با یک‌دیگر دارند. به‌عقیده آن‌ها اگر به سلامت دانش‌آموزان توجه نشود، تعلیم و تربیت نیز بی‌نتیجه خواهد بود. بنابراین، کنش‌گران فرهنگی، وزارت معارف، گردانندگان مدارس، و خانواده‌های دانش‌آموزان را مخاطب قرار دادند. بر این اساس آن‌ها در چند محور به بررسی این مسئله پرداختند. در محور نخست آن‌ها برای حفظ و ارتقای بهداشت و حفظ‌الصحه فضای کالبدی مدارس را مدنظر قرار دادند. حامیان آموزش زنان

از وزارت معارف و مؤسسان مدارس خواستند که در قدم اول سعی کنند مدارس را در مساحت بزرگ و در یک موقعیت جغرافیایی مناسب تأسیس کنند. این نوشته یکی از نویسندگان روزنامه شکوفه ناظر بر این مسئله است: «و باید مدرسه نزدیک به بعضی از کارخانه‌ها از قبیل دباغی، کوره‌پزی، و سایر کارخانجات، که اسباب تکثیف و تعفین هواست، مثل کارخانه چراغ برق و غیره نباشد». وسیع بودن کلاس‌های درس، رسیدگی به فاضلاب و سرویس بهداشتی مدارس، وجود تجهیزات مناسب چون میز و نیمکت و تخته، و فضای سبز از جمله خواسته‌هایی بودند که فعالان فرهنگی از گردانندگان مدارس می‌خواستند که در ساخت و تأسیس مدارس رعایت کنند (همان: ش ۹، ۳؛ همان: ش ۱۴، ۲ و ۳؛ همان: ش ۱۵، ۱ و ۲).

در محور دوم سلامت آموزگاران و دیگر ارکان مدارس در کانون توجه قرار داشت. آن‌ها مبتلایان این افراد به بیماری‌های مسری از جمله سفلیس و سوزاک و بیماری‌ها را مهم تلقی کردند؛ زیرا باعث انتقال این بیماری‌ها به دانش‌آموزان می‌شد. نویسندگان هم‌چنین مبتلایان بودن دانش‌آموزان را نیز امری مهم دانستند و رسیدگی به این مسئله را یکی از وظایف ناظم مدارس دانستند. حامیان آموزش زنان، ناظران را مخاطب قرار دادند و از آن‌ها خواستند که ماهی یک مرتبه تمام دانش‌آموزان را از نظر سلامتی بررسی کنند. آن‌ها حتی گاهی فراتر نهادند و پیش‌نهاد کردند که گردانندگان مدارس یک پزشک استخدام کنند تا به‌صورت ماهیانه دانش‌آموزان را از نظر سلامتی موردمعاینه قرار دهد. پیش‌نهاد یکی از نویسندگان این‌گونه مطرح شده است:

یک طبیب امین، باعلم، و عملی انتخاب بنماید که بیاید به مدرسه و شاگردان را ملاحظه نماید. هر شاگردی که مبتلا به این امراض است از ورود به مدرسه مانع شوند و معالجه بنمایند، هر شاگردی که مبتلا به امراض مسریه است از قبیل دیفتری و آبله و سرخجه بعد از خوب‌شدن مدتی از مدرسه معاف باشد ... (همان: ش ۱۷، ۲ و ۳).

طرف‌داران آموزش زنان بر یک نکته مهم به‌عنوان وظیفه آموزگاران تأکید می‌کردند و آن توجه به سلامت روانی دانش‌آموزان بود. آن‌ها از آموزگاران خواستند که به‌منظور حفظ سلامت روان و به‌تبع آن سلامت جسم دانش‌آموزان از آموزش دروس بیش از اندازه توانایی دانش‌آموزان خودداری کنند و دروس آنان مطابق با حفظ‌الصحه ترتیب داده شود. نوشته یکی از این فعالان نشان از اهمیت این مسئله دارد:

نباید درس شاگردان زیاده‌تر از ظرفیت دماغی و صنایع آن‌ها علاوه‌بر قوه بدنی آن‌ها و خارج از قانون طبی نباشد که اسباب تولید بعضی از امراض و بی‌بینه شوند، مثل اشخاص و شاگردانی که زیاده از اندازه درس می‌خوانند، مثل معده می‌ماند که از گنجایش او زیاد

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۴۱

غذا در او وارد بنمایند؛ البته گاهی پر خورده‌اید و می‌دانید معده به‌زحمت افتاده، نفس تنگی کرده، خواب از میان رفته ... و به بعضی از امراض مزمنه مبتلا می‌شود (همان: ش ۹، ۳).

بنابراین، برای مبتلانشدن دانش‌آموزان به بیماری‌های روانی و به‌تبع آن بیماری‌های جسمانی، علاوه‌بر گردانندگان و دیگر ارکان مدارس، منتقدان بر نقش محوری خانواده‌ها تأکید داشتند. به‌باور نویسندگان، خانواده‌ها باید پیش از ورود فرزندان خود به مدارس آن‌ها را از جهت چشم، گوش، دندان، و سایر بیماری‌ها معاینه کنند. آن‌ها هم‌چنین بر تغذیه و خواب دانش‌آموزان تأکید ویژه‌ای داشتند. از این‌رو، با هدف آموزش و آگاهی‌بخشی به مادران به نگارش مقالاتی در زمینه تغذیه و خواب کودکان پرداختند. نویسندگان کوشیدند تا با انتشار برنامه غذایی و مواد غذایی که برای افزایش یادگیری دانش‌آموزان مفید است، خانواده‌ها را در انتخاب تغذیه کودکان راهنمایی کنند. آن‌ها هم‌چنین از خانواده‌های کودکان خواستند تا روزانه نه ساعت خواب را به کودکان خود اختصاص دهند تا به درس و تحصیل آنان لطمه‌ای وارد نشود. علاوه‌بر تغذیه و خواب، عواملی چون ورزش کافی و پوشاک مناسب شرایطی بودند که روزنامه‌ها توجه والدین به آن‌ها را در سلامت کودکان مؤثر می‌دانستند (روزنامه شکوفه ۱۳۳۳ ق: ش ۱، ۴؛ روزنامه عالم‌نسوان ۱۳۰۲ ش: ش ۱، ۱۸؛ روزنامه عالم‌نسوان ۱۳۰۶ ش: ش ۱۰، ۳۸۶-۳۸۷).

وضعیت اقتصادی خانواده‌های ایرانی در این مقطع با برنامه‌های غذایی پیش‌نهادی در این مقالات نسبتی نداشت. سطح آگاهی خانواده‌ها و جامعه ایران نیز در حدی نبود که بتوان از سلامت جسمی و روانی دانش‌آموزان سخن گفت. اصولاً مفهوم کودکی به‌معنای جدید در ایران هنوز نضج نیافته بود که بشود به‌تبع آن حقوقی برای کودک در مدارس و ضرورت پی‌گیری آن در وزارت معارف در نظر گرفت، اما درعین‌حال به‌نظر می‌رسد عمده مخاطب‌های این نوشتارها قشرهای متعلق به طبقه متوسط و روبه‌بالای جامعه بودند. آنان جمعیت اندکی داشتند، اما می‌توانستند در بسط نظام آموزشی دختران و مسائل مرتبط با آن نقش مهمی ایفا کنند. وانگهی، انتقادهای مطرح‌شده در این روزنامه‌ها به طرح مسئله ضرورت توجه به کودکی و تبلور این مفهوم در معنای مدرن کلمه کمک می‌کرد. به‌مرور و با انتشار چنین نوشتارها و روزنامه‌هایی ادبیاتی تولید شد که این پرسش را پیش می‌کشید که آیا نباید در مفهوم کودکی و حقوق مربوط به آن تجدیدنظر کرد؟ زمانه در حال تغییر بود و ضرورت تأکید بر حق آموزش، ارتقای سازوکار کالبدی، و نیروی انسانی مدارس مسیری برای گذار به مسائل مربوط به دانش‌آموزان ایران بود که در ذهنیت مدرن کودک به‌شمار می‌رفتند. ضمن این‌که روزنه‌های

توجه به مسائل روانی دانش‌آموزان و فضای متناسب مدرسه با آن نیز در همین نوشتارها به چشم می‌خورد تا این نوشتارها راهی بگشایند که مدرسه مأمنی برای کودکان و نه باری بر دوش آنان باشد. سهم روزنامه‌نگاران در این مسیر چشم‌گیر بود.

۵. نتیجه‌گیری

بازنگری در آموزش زنان یکی از مسائلی بود که در سده سیزدهم/ نوزدهم و در برخورد ایرانیان با اندیشه تجدد در کانون توجه برخی تجددگرایان فرهنگی قرار گرفت. به‌باور این افراد یکی از راه‌های ترقی جامعه ایران از مسیر آموزش زنان می‌گذشت. آنان تلاش کردند ضمن بیان پی‌آمدهای آموزش زنان برای پیشرفت ایران آگاهی‌بخشی به جامعه ایران، مخالفان آموزش زنان، و متولیان امر را در پیش گیرند. تأسیس مدارس جدید بخشی از آرمان نوگرایان این مقطع را پاسخ داد، اما پایان راه نبود و به‌مرور انتقاداتی بر سازوکار حاکم بر این مدارس وارد شد. در پژوهش پیش‌رو با بررسی محتوای منابع مرتبط و به‌ویژه روزنامه‌های این مقطع به نگرش انتقادی تجددگرایان فرهنگی به فضای کالبدی مدارس و نیروی انسانی آن‌ها پرداخته شد. آنان کوشیده‌اند با نگاهی انتقادی به آسیب‌شناسی این مدارس بپردازند تا وضعیت مطلوب‌تری برای آموزش دختران ترسیم کنند. شاکله پژوهش حاضر با تکیه بر دو محور بنیان گذاشته شد. به‌نظر می‌رسد در محور نخست این منتقدان کوشیده‌اند تا نگاه آسیب‌شناسانه و انتقادی خود به این مدارس را از چشم‌انداز فضای کالبدی و نیروی انسانی ارائه کنند. نبود حمایت از سوی وزارت معارف، مشکلات مالی مؤسسان، نبود الگوی یک‌سان برای اداره مدارس، ضعف سازوکار تربیت و استخدام نیروی انسانی مدارس، و فقدان شرایط حفظ‌الصحه از جمله مسائلی است که در کانون توجه منتقدان مدارس دخترانه قرار گرفته است. در محور دوم حامیان آموزش زنان گامی فراتر از انتقاد نهادند و کوشیدند پیش‌نهاد و راه‌کارهایی برای عبور از این وضعیت ارائه دهند. تدوین قوانین استخدامی برای استخدام آموزگاران و دیگر ارکان مدارس، ضرورت تأسیس دارالمعلمات برای تربیت آموزگاران، ارائه پیش‌نهادهای بهداشتی چون راه‌اندازی مدارس در مکان‌های مناسب، استخدام پزشک برای معاینه دانش‌آموزان، و ارائه برنامه‌های غذایی و راه‌کارهایی به خانواده‌های دانش‌آموزان و ضرورت توجه به سلامت روانی آنان از جمله راه‌کارهایی بود که توسط متجددان فرهنگی ارائه شد. اگرچه تا عملی شدن این راه‌کارها در خانواده‌ها و پی‌گیری آن توسط وزارت معارف راه درازی در پیش بود، طرح آن‌ها چونان اهرمی برای آگاه‌سازی متولیان امر بود. افزون‌بر آن به شکل‌گیری ادبیاتی کمک می‌کرد که با تکیه

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۴۳

بر آن، راه گذار از مفهوم کودکی به معنای سنتی به معنای مدرن آن فراهم می‌شد. در معنای مدرن کودکی حق آموزش، حق برخورداری از مدرسه مطلوب با سازوکارهای به‌روز و استاندارد، و داشتن سلامت جسم و روان برای کودکان بدیهی شمرده می‌شد؛ انگاره‌ای که در نگرش سنتی جایی برای گفت‌وگو نداشت. با تلاش این متجددان فرهنگی و مشخصاً ابزار روزنامه‌نگاری کودکی مدرن از ره‌گذر مسیرهای مختلف از جمله مدارس مطلوب در حال تولد بود.

پی‌نوشت‌ها

۱. رینگر ۱۳۸۱؛ قاسمی پویا ۱۳۷۷؛ چراغ‌زاده و طولابی ۱۴۰۲.
۲. میرهادی ۱۳۹۳؛ فرهمند ۱۳۹۸.
۳. ترابی فارسانی ۱۳۷۸.
۴. ازجمله روزنامه‌هایی که در این پژوهش به آن‌ها مراجعه شده عبارت‌اند از: *استقلال ایران*، *آفتاب*، *الحدید*، *انجمن تبریز*، *ایران‌شهر*، *ایران نو*، *تجدد*، *ترقی*، *تمدن*، *چهره‌نما*، *جمعیت نسوان وطن‌خواه ایران*، *حبل‌المتین*، *خورشید*، *دانش*، *زبان زنان*، *ستاره ایران*، *شفق سرخ*، *شکوفه*، *صبح صادق*، *صوراسرافیل*، *عالم نسوان*، *عصر جدید*، *قرن بیستم*، *کاوه*، *مساوات*، *ندای وطن*، *نسیم شمال*، *نوبهار*.
۵. شاه‌زاده خسرو میرزا هفتمین پسر عباس میرزا نایب‌السلطنه است که پس از قتل الکساندر گریبایدوف با هیئتی دیپلماتیک با هدف رساندن پیام عذرخواهی و دوستی شاه ایران به امپراتور روسیه به این کشور سفر کرد.
۶. رضاقلی میرزا نایب‌الایاله نوه فتحعلی‌شاه قاجار است که در سفرنامه خود احوال خود و عموها و برادرهایش در ایران و اروپا و وقایع سال‌های اول سلطنت محمدشاه را شرح داده است.
۷. برای آگاهی بیش‌تر، بنگرید به افشار ۱۳۴۹: ۱۸۲، ۱۸۳، ۲۴۵، ۳۳۰، ۳۴۵، ۳۷۰، ۳۷۱؛ فرمانفرمایان ۱۳۴۶: ۵۳۰، ۵۸۲؛ شیرازی ۱۳۶۴: ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۲۰۱، ۳۱۵؛ شیرازی ۱۳۴۷: ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۴۴، ۳۴۵.
۸. برای آگاهی بیش‌تر، بنگرید به رینگر ۱۳۸۱: ۱۲۵-۱۵۶؛ قاسمی پویا ۱۳۷۷: ۵۱۲-۵۴۴؛ ناطق ۱۳۷۵.
۹. روایت‌های متعددی در منابع این دوره بیان شده است که به رایج‌بودن این نگرش اشاره دارند. برای آگاهی بیش‌تر، بنگرید به روزنامه *حبل‌المتین* ۱۳۲۵ ق: ش ۱۰۵، ۴-۶، در این شماره از روزنامه مقاله‌ای از یک نفر ناشناس چاپ شده است که به سخن شیخ فضل‌الله نوری که گفته است: «مدرسه علم برای نسوان خلاف دین و مذهب است» پاسخ داده است و نویسنده آموزش زنان را خلاف دین و مذهب و رواج بی‌عفتی در جامعه نمی‌داند؛ روزنامه *نسیم شمال* ۱۳۳۳ ق: ش ۵، ۲، در این روزنامه مقاله‌ای آمده که مکتوب یکی از دختران فارغ‌التحصیل مدارس تهران است و روند تحصیلی خود را شرح می‌دهد. او در بخشی از مقاله اشاره می‌کند: «مادرم میل مفراطی داشت که مرا به درس‌خواندن وادارد، پس از آن‌که

من به سن هشت ساله رسیدم، مادرم به پدرم اصرار نمود که مرا به مکتب گذارد. پدرم برخلاف می گفت که دختر نباید سواد داشته باشد و باید کور و کر بماند و مخالف فرموده، طلب العلم فریضه علی کل مؤمن و مؤمنه می گفت تحصیل علم برای زنان حرام است؛ روزنامه کاوه ۱۳۳۸: ش ۸، پیاپی ۴۳، ۳، در مقاله ای با عنوان «روضة خوان ها و مدرسه دختران» به مخالفت علمای شهر شیراز به تأسیس مدارس دخترانه اشاره می کند و نویسنده می گوید: «در دارالعلم شیراز در این اواخر یک فرنگی مآب به خیال تأسیس یک باب فقط مدرسه دختران می افتد، ولی علمای آن شهر دارالعلم که جانشینان زاهد و فقیه و شیخ و واعظ اشعار خواجه حافظ می باشند، این را مخالف دین شمرده و غوغا برپا می کنند؛ روزنامه ایران نو ۱۳۲۹ ق: ش ۱۰۹، ۳، «در ایران تعلیم زنان در سنوات ماضیه یک نوع فساد در دین می دانستند؛ روزنامه شفق سرخ ۱۳۰۱ ش: ش ۱۹، ۳-۴: در این مقاله نویسنده درباب جایگاه والای زن در اسلام صحبت می کند و اعتراض به این مسئله دارد که بعضی ها هنوز دین اسلام را دست آویز قرار داده اند و تحصیل زنان را مخالف با اسلام می دانند: «باین همه مردان ما به هیچ وجه سعادت زنان خود را فراهم نمی سازند، هیچ اقدام جدی برای تعلیم نسوان تابه حال در مملکت فراهم نیامده است و عجب این جاست که هنوز بعضی اشخاص تعلیم زنان را مخالف با شریعت اسلام می شمارند؛ روزنامه عالم نسوان ۱۳۰۰ ش: ش ۲، ۲۲-۲۵: «هیچ چیز حقوق نسوان را پای مال نکرد، مگر استبداد طایفه ذکور که ایشان را از تهیه ضروریات زندگانی معاف داشته و خویشان را در همه چیز محق پنداشته و خواندن و نوشتن و تحصیل علوم را وسیله فسق و بی عفتی متقاعد شده اند؛ روزنامه ستاره ایران ۱۳۰۲ ش: ش ۱۴۶، ۳، در این شماره از روزنامه وقتی مفتش برای بازدید از مدرسه دخترانه وارد مدرسه می شود و صدای دانش آموزان دختر را که برای زنگ تفریح در حیاط مدرسه هستند می شنود می گوید: «آرام، آرام! چه خبر است صدا تا توی کوچه می آید و مردها می شنوند. بی صدا، بی صدا، زود باشید زنگ را بزنید. فوراً زنگ را بزنید. باین که موقع زنگ زدن هنوز نرسیده بود، زنگ را زده و آن بدبختان در سوراخ های تاریک خود که نام آن را کلاس گذاشته بودند داخل شدند؛ روزنامه مساوات ۱۳۲۶: ش ۱۸، ۵ و ۶، در این مقاله جماعت نسوان به انجمن محترم اتحادیه طلاب تظلم می نمایند و این گونه می نویسند: «ای برادرانی که خون خود را ریخته تحصیل مشروطیت نموده اید؟ ای غیورانی که برای استرداد حقوق مشروعه خود از بذل مال و جان عزیز مضایقه نداشته اید، ای اشخاصی که برای حفظ حقوق نوعیه با همتی بلند و تمام قوی حاضر شده اید، آخر ما جماعت انائیه مظلوم ایران مگر از نوع شما نبوده و در حقوق نوعیه با شما شریک و سهیم نیستیم؟ مگر ما بی چارگان در ردیف انسان های عالم به شمار نمی آییم و در جرگ حیوانات بی زبان بارکش باید محسوب باشیم؟ از شما انصاف می خواهیم تا کی باید ما از فرمان طلب العلم فریضه علی کل مسلم و مسلمة خارج باشیم؟ تا چند باید به حرف های عوامانه قدما و مفسدین عالم نما در تیه جهالت و نادانی ویلان و سرگردان بمانیم؟ در صورتی که تمام اعضا از معلم و مدیر و ناظم و خدمه و غیره از طایفه انائیه و جنس خودمان باشد چه ضرری به حال شما دارد که بخل ورزیده و ما را از تمام معارف و رسوم انسانیت محروم ...» روزنامه آفتاب ۱۳۳۰: ش ۱۹، ۴: «در دوره های گذشته کمال و فضیلت برای زنان چندان به نظرها ممدوح و مستحسن نمی آمد و مخصوصاً در بعضی ملل نوشتن و خواندن در زنان مخالف لوازم عفت و عصمت قلمداد

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۴۵

می‌شد و در بعضی ملل احتجاب زنان به درجه بود که بایستی زن از خانه خود بیرون نیاید و چشم بر موجودات ارضی و سماوی باز نکند ...».

۱۰. برای آگاهی بیش‌تر، بنگرید به وولفسن ۱۳۰۹: ۱۵۸: «در بعضی از خانواده‌های مستطیع و متمدن زن‌ها غالباً سواد خواندن و نوشتن و ذوق شعرگفتن و ساز و آواز هم دارند»؛ مستوفی ۱۳۴۳: ۲۱۹، در این کتاب وقتی نویسنده به شرح تحصیل خود در کودکی می‌پردازد، به تحصیل دختران خانواده خود اشاره دارد و به اسامی هم‌مکتب‌خانه‌ای‌های خود اشاره می‌کند و می‌گوید: «ولی در مکتب‌خانه هم‌مکتبی‌های دیگری بودند که در مدارج مختلفه تحصیلات خود بودند از این قرار: ... بعد از یک سالی خواهرم خیرالنساء خانم و محمدرضا خان‌سالار معظم پسر محمدحسن خان پیش خدمت هم اضافه شدند».

۱۱. روزنامه جمعیت نسوان ۱۳۰۲: ش ۳، ۱۷-۲۳: داستان دختری را بیان می‌کند که به درس خواندن علاقه دارد. او را به مکتب‌خانه می‌فرستند، اما پدر به او اجازه می‌دهد علوم دینی را یاد بگیرد و اجازه مشق‌نوشتن را ندارد. چند سالی که از درس خواندن او گذشت، او را مجبور به ازدواج می‌کنند: «من با یک ذوق تمامی در آن مکتب‌خانه مشغول تحصیل شدم و به قدری عشق داشتم که مدت یک سال درس خواندن می‌توانستم تمام کتاب‌های فارسی را بخوانم. حالا عقل قابل‌درک معانی آن‌ها نبود تا یک شب به جده خود گفتم کاش این ملاباجی می‌توانست مشق بدهد که من هم مانند اخوی هرشب مشق می‌کردم. فوراً به من جواب داد دختر چه معنی دارد، مشق بکند؛ دیگر از این حرف‌ها زنی که پدرت تو را می‌کشد. من با کمال اوقات تلخی که مشق چه ربطی دارد به حال دختر و پسر نشسته، در فکر بودم که پدرم وارد شد. چون چهره عبوس مرا دید، پرسید تو را چه می‌شود که رو را ترش کرده‌ای؟ گفتم می‌خواهم مثل اخوی سرمشق داشته باشم و من هم مشق کنم، بی‌بی جانم نمی‌گذارد. در جواب من گفت البته حق دارد، دختر چه معنی دارد خط داشته باشد؛ اگر دفعه دیگه از این حرف‌ها بزنی، هرچه دیدی از چشم خودت دیدی».

۱۲. بنگرید به اتحادیه و سعدوندیان ۱۳۶۷: ۷-۸: «تمام عیوب و مفاسد اخلاقیه به واسطه عدم علم و اطلاع زن‌ها در این مملکت تولید و نشر داده شده است»؛ آخوندزاده ۱۳۵۱: ۱۱۴: «منفعت علم در صورتی پدیدار است که کافه ناس مانند مردم پروس و ینگه دنیا اناث و ذکور از علم بهره‌یاب باشند»؛ میرزا آقاخان کرمانی، رساله سه مکتوب، ۲۰: «زنان ایرانی نه تنها در نظرها خفیف و بی‌وقار و حقیر یا ذلیل، ضعیف و مانند اسیرند، بلکه از دانش مهجور و از فخر بیش دور و از همه چیز عالم بی‌خبرند...».

۱۳. برای آگاهی بیش‌تر در این زمینه، بنگرید به رینگر ۱۳۸۱: ۲۰۳، ۲۰۴. حتی در برخی روزنامه‌ها به بی‌سوادی مردان ایرانی اشاره شده است. برای آگاهی بیش‌تر، بنگرید به روزنامه ترقی ۱۳۲۵: ش ۱۹، ۴: زمانی که نویسنده مقاله به پیشرفت آموزش کودکان در فرانسه و تلاش زنان برای آموزش اشاره دارد بیان می‌کند: «در سال ۱۹۰۱ اول مدرسه که در فرانسه برای تعلیم خانه‌داری تأسیس گردید، به‌همت یکی از زنان با فضل پاریس و امروزه به پنجاه مدرسه رسید و در هر مدرسه هزار و از هزار متجاوز اطفال صغیر و ذکور و اناث مشغول به تحصیل‌اند و در هر مدرسه از این قبیل مدارس در فرانسه انواع علوم مختلفه مایلم به اطفال صغیر و ذکور و اناث تدریس و تعلیم می‌شود. هر طفلی به اندازه استعداد و درخور حال و مقام چه قدر خوب است این مدارس برای ماها یک سرمشق بشود که به عوض اطفال صغیر آن‌ها، مردهای نره‌خر ایران هنوز سواد الفباخواندن را ندارند».

۱۴. برای آگاهی بیش‌تر، بنگرید به روزنامه *ندای وطن* ۱۳۲۵: ش ۷۰، ۲-۴، در این روزنامه از طرف اتحادیه غیبی نسوان مقاله‌ای با عنوان «مقاله مخدرات» منتشر شده است که نشان می‌دهد زنان متجدد ایرانی چشم امید به مشروطه و مجلس داشتند: «خدمت جناب مستطاب مدیر محترم روزنامه مقدس *ندای وطن* مستدعی است این عریضه را در روزنامه مبارکه خود درج فرمایند، مزید تشکر و امتنان خواهد شد و اگر رد فرمایند یا از درج آن مضایقه کنند، عرض خواهم کرد که معلوم می‌شود جراید آزاد نیست. مدت چهارده ماه است که اوضاع مشروطه برپا شده، شب‌وروز عمر شریف خودمان را صرف خواندن روزنامه‌ها که بفهمیم مجلس دارالشورای ملی چه گفت و چه کرد، تمام را می‌خوانیم که همه وقت مجلس منعقد و کلا و وزرا حاضر شدند، هزاران لایحه از اطراف خوانده شد و درخصوص آن‌ها مذاکرات زیاد شد، جواب و نتیجه چه شد، هیچ؛ یعنی چه می‌شود تصور کرد که مدت چهارده ماه این خلق بی‌نوا این عبارت را بخوانند و بشنوند انشاءالله، پس فردا همه حاضر و قرار صحیحی در این باب داده خواهد شد. آخ به این دل‌ها، وای به این قساوت‌ها، آیا هنوز موقع جواب‌دادن آن عریض جان‌سوز مردم نرسیده است؟ آیا هنوز پس‌فردا تولد نشده است؟ آیا این وکلای ما تصور نمی‌کنند که گوش سی کرور نفوس که چون گوش روزه‌دار بر الله‌اکبر است؟ آیا نمی‌دانند که چشم این مردم به راه است که ببینند این حضرات با چه یدوبیضایی از بهارستان بیرون می‌آیند؟ افسوس! شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هایل کجا دانند حال ما سبک‌باران ساحل‌ها؟»؛ روزنامه *انجمن تبریز* ۱۳۲۵: ش ۵۹، ۳، نامه‌ای با نام یکی از زنان قزوین منتشر شده است که در آن از کمک مالی برای تأسیس بانک ملی سخن به میان آمده است. این موضوع به‌نوعی بیان‌گر امید زنان به انقلاب مشروطه است.

۱۵. در روزنامه‌ها این مسئله از چشم‌اندازهای متفاوتی بررسی شده است. برای آگاهی بیش‌تر، بنگرید به روزنامه *دانش* ۱۳۲۸: ش ۱، ۲؛ روزنامه *الحدید* ۱۳۲۳: ش ۱۳، ۶-۴؛ روزنامه *خورشید* ۱۳۲۵: ش ۵۷، ۳؛ روزنامه *صور/سرافیل* ۱۳۲۶: ش ۳۱، ۷ و ۸؛ روزنامه *قرن بیستم* ۱۳۰۱: ش ۱۲، ۳؛ روزنامه *عصر جدید* ۱۳۳۲: ش ۵، ۳؛ روزنامه *نوبهار* ۱۳۳۳: ش ۲۶۲، ۴؛ روزنامه *تجدد* ۱۳۳۸: ش ۳۹، ۱۷۵، ۳ و ۴.

۱۶. از سال ۱۳۲۴ تا ۱۳۴۲ ق مدارس دخترانه متعددی تأسیس شد که به دو بخش دولتی و ملتی (خصوصی) تقسیم می‌شدند. برای آگاهی بیش‌تر خوانندگان سرشماری کل مدارس دخترانه ایران در تاریخ ۱۳۴۱ ق که در روزنامه *ایران‌شهر*، ۱۳۰۴، س ۳، ش ۲ و ۱، ص ۵۶-۵۸، منتشر شده است در این جا درج می‌شود: «مدارس دخترانه تهران: مدارس خارجه آمریکایی و فرانسه و ارامنه ۹ عدد و تعداد شاگردان دختر آن ۶۱۲ نفر، مدارس دولتی دختران به‌انضمام دارالمعلمات ۹ عدد و تعداد شاگردان دختر ۱۷۱۸ نفر، مدارس ملی دختران ۳۵ عدد و تعداد شاگردان دختر ۳۰۲۸ نفر»؛ در این سرشماری مدارس ابتدایی حومه تهران را بدون تفکیک مدارس دخترانه و پسرانه از هم بدین گونه شرح داده است: «تعداد مدارس ۱۸ عدد و تعداد شاگردان دختر ۸۸ نفر». هم‌چنین در این سرشماری بدون تفکیک مدارس دخترانه و پسرانه در سایر شهرهای ایران تعداد دانش‌آموزان دختر را در مدارس دولتی، ملی، شخصی، خارجی، و مکاتب ۳۳۹۷ نفر ثبت کرده است. هم‌چنین، بنگرید به یغمایی ۱۳۵۲: ش ۳، ۱۸۰-۱۸۴، ضمن شرح وزارت این وزیر، احصائیه مدارس ایران در سال ۱۳۰۴-۱۳۰۵ ش شرح داده شده است. هم‌چنین، برای آگاهی بیش‌تر درباره احصائیه مدارس نسوان در دوره قاجاریه، بنگرید به روزنامه *شکوفه* ۱۳۳۴: ش ۱۱، ۳ و ۴؛ ترابی فارسانی ۱۳۷۸: ۴۷-۹۲؛ روزنامه *چهره‌ما* ۱۳۳۲: ش ۲۴، ۱۶؛ روزنامه *ایران*

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۴۷

نور ۱۳۲۹: ش ۲، ۸۸. براساس احصائیه‌های این منابع و اخبار مربوط به مخالفت با تأسیس مدارس دخترانه در شهرستان‌ها می‌توان بیان کرد که تا آخر دولت قاجاریه، برخی از فعالان فرهنگی به تأسیس مدارس دخترانه در برخی شهرها از جمله تبریز، اصفهان، شیراز، کرمانشاه، رشت، مازندران، و همدان اقدام کرده‌اند، اما تعداد آن‌ها زیاد نبوده است. آنان برای تأسیس این مدارس هم با دشواری‌هایی مواجه بودند که با مشکلات مدارس دخترانه تهران در مواردی چون مخالفت مردم و حمایت نکردن وزارت معارف در تأمین بودجه مشترک بود. این مشکلات به گونه‌ای بود که گاهی به تعطیلی آن‌ها می‌انجامید. برای آگاهی بیشتر، بنگرید به *روزنامه چهارم* ۱۳۳۸: ش ۷۹، ۶-۱۲؛ *روزنامه چهارم* ۱۳۲۹: ش ۱۵، ۱۱؛ *روزنامه چهارم* ۱۳۳۳: ش ۲۴، ۹؛ *روزنامه ایران نو* ۱۳۲۷: ش ۸۸، ۳؛ همان: ش ۸۰، ۲؛ *روزنامه ستاره ایران* ۱۳۰۱: ش ۱۱۱، ۱؛ همان: ش ۹، ۳؛ *روزنامه شفق سرخ* ۱۳۰۱: ش ۲۱، ۳؛ *روزنامه شفق سرخ* ۱۳۰۳: ش ۲۵۸، ۴.

۱۷. بنگرید به *شکوفه* ۱۳۳۱: ش ۱۳، ۲-۳: «حالی که زن‌های ایرانی و دوشیزگان وطن بدون تشویق و همراهی احدی خودشان بالطبع در پی تحصیلات علوم و صنایع برآمده‌اند و رجال مملکت هم فهمیده‌اند که تا زنان مملکت ترقی در علوم و معارف و صنایع نکنند، محال است که مردان ترقی بنمایند، اولیای امور و رجال معارف‌پرور علم دوست یک اهمیتی به این مطلب بدهند و اسباب تحصیلات آن‌ها را از روی قانون صحیح فراهم نموده، سعی و کوشش در تحصیلات ایشان بنمایند؛ مخصوصاً اداره جلیله علوم و معارف که فوق‌العاده باید در مقام اصلاح معایب مدارس دوشیزگان برآیند».

۱۸. از سال ۱۹۰۶ تا ۱۹۲۴ م تقریباً سی وزیر معارف بر سر کار آمدند که به دلایل مختلفی چون ناامنی، هرج و مرج، مشکلات مالی و اقتصادی، هرج و مرج اداری و در نهایت بی‌ثبات بودن و عمر کوتاه کابینه‌ها برخی از وزرای معارف نتوانستند اقدامات جدی در حوزه معارف انجام دهند. برای آگاهی بیشتر در این زمینه، بنگرید به *مجله آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)*، در این مجله در شماره‌های مختلف مقالاتی در زمینه معرفی وزرای معارف ایران و اقدامات آنان توسط اقبال یغمایی منتشر شده است.

۱۹. بنگرید به *روزنامه عالم نسوان* ۱۳۰۲: ش ۲، ۶-۸: «عیب کار در این‌جاست که از بیست سال قبل تابه حال مردم تا توانستند هی مدارس ناقص تأسیس کردند. بدین معنی که هرکسی جزئی سواد داشت و الفبا را از یک‌دیگر تمیز می‌داد، فوراً امتیازی از وزارت معارف می‌گرفت و مدرسه باز می‌کرد ...».

۲۰. جناب آقای میرزا سیدحسین خان سعادت مدیر *روزنامه عدالت* تبریز بوده است.

۲۱. برای آگاهی بیشتر، بنگرید به *روزنامه ایرانشهر* ۱۳۰۴: ش ۸، ۴۵۰: «در یکی از جراید طهران مقاله‌ای به امضای خانم مطلق جمالی به نظر رسید که در آن‌جا با بیانی تأسف آمیز حالت روحی مدارس دختران طهران را شرح داده و ضمناً نوشته بودند که زنی نزد ایشان آمده، خواهش می‌نمود که زحمت کشیده در وزارت معارف به نام دختر او امتحان معلمی بدهند تا در سایه ایشان به نانی برسد و ضمناً می‌گفته است: خانم در زیر چادر و نقاب کسی نخواهد فهمید که امتحان‌دهنده کیست».

۲۲. این عنوان از یکی از مقالات *روزنامه شکوفه* (۱۳۳۱: ش ۵، ۱) اقتباس شده است. البته چنان‌که در بالا آمده، *ایرانشهر* هم عبارتی مشابه را در نوشتار خود آورده است.

۲۳. برای مطالعه بیش تر در مورد خصوصیات اخلاقی ارکان مدرسه، بنگرید به روزنامه شکوفه ۱۳۳۱: ش ۱۶، ۲؛ همان: ش ۱۷، ۲ و ۳؛ همان: ش ۱۸، ۴؛ همان: ش ۱۹، ۲؛ روزنامه زبان زنان ۱۳۰۱: ش ۲، ۸-۹.

کتابنامه

- آخوندزاده، فتحعلی (۱۳۵۱)، *ادبیات مشروطه (مقالات)*، به کوشش باقر مؤمنی، تهران: آوا.
- اتحادیه، منصوره و سیروس سعدوندیان (۱۳۶۷)، *خاطرات تاج السلطنه*، تهران: تاریخ ایران.
- افشار، میرزا مصطفی (۱۳۴۹)، *سفرنامه خسرومیرزا به پطرزبورغ*، تهران: کتابخانه مستوفی.
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۷۸)، *اسنادی از مدارس دختران از مشروطیت تا پهلوی*، تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- توکلی طرقي، محمد (۱۳۹۵)، *تجدد بومی و بازاندیشی تاریخ*، تورنتو: کتاب ایران نامه.
- چراغزاده، کیمیا و توران طولابی (۱۴۰۲)، «بازتاب تحول گفتمان آموزش در آینه نمایش نامه نویسی تجددگرا ۱۲۸۵-۱۳۲۰ ش»، *نشریه تاریخ نامه ایران بعد از اسلام*، س ۱۴، پیاپی ۳۵.
- رایس، کلارا کولیور (۱۳۸۳)، *زنان ایرانی و راه ورسم زندگی آنان*، ترجمه اسدالله آزاد، تهران: کتابدار.
- رینگر، مونیکا ام. (۱۳۸۱)، *آموزش، دین، و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار*، ترجمه مهدی حقیقت خواه، تهران: ققنوس.
- شیرازی (ایلچی)، ابوالحسن (۱۳۶۴)، *حیرت نامه: سفرنامه میرزا ابوالحسن خان ایلچی به لندن*، به کوشش حسن مرسل وند، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- شیرازی، میرزا صالح (۱۳۴۷)، *سفرنامه میرزا صالح شیرازی*، به اهتمام و با مقدمه اسماعیل راثین، تهران: روزن.
- فرهمند، نسیم (۱۳۹۸)، *آموزش و نهادهای آموزشی دختران در دوره قاجار*، قم: یاس بخشایش.
- قاجار، رضاقلی میرزا (۱۳۴۶)، *سفرنامه رضاقلی میرزا نوه فتحعلی شاه*، به کوشش اصغر فرمانفرمائی قاجار، تهران: دانشگاه تهران.
- قاسمی پویا، اقبال (۱۳۷۷)، *مدارس جدید در دوره قاجاریه بانیان و پیش روان*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- کاظم زاده ایرانشهر، حسین (۱۳۰۶)، *راه نو در تعلیم و تربیت*، برلین: ایرانشهر.
- لیدی شیل، مری (۱۳۶۸)، *خاطرات لیدی شیل*، ترجمه حسین ابوترابی، تهران: نو.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۴۱)، *شرح زندگانی من*، تهران: زوار.
- میرهادی، منیرالسادات (۱۳۹۳)، *تأثیر مدارس دخترانه در توسعه اجتماعی زنان در ایران (۱۲۸۵-۱۳۲۰ ش)*، تهران: کویر.
- ناطق، هما (۱۳۷۵)، *کارنامه فرهنگی فرنگی در ایران*، پاریس: خاوران.
- وولفسن، مادام ا. س. (۱۳۰۹)، *ایرانیان در گذشته و حال*، ترجمه میرزا حسین خان انصاری، تهران: خاور.

مدارس دخترانه در آینه نقد نوگرایان فرهنگی دوره ... (بهاره صفائیان و دیگران) ۱۴۹

ویشارد، جان (۱۳۶۳)، بیست سال در ایران، ترجمه علی پیرنیا، تهران: نوین.

روزنامه‌ها

آفتاب (۱۳۳۰ ق)، ش ۱۹.

استقلال ایران (۱۳۲۹ ق)، ش ۱۹۳.

انجمن تبریز (۱۳۲۵ ق)، ش ۵۹.

ایران‌شهر (۱۳۰۴ ش)، ش ۱، ۲، ۸.

ایران نو (۱۳۲۷ ق)، ش ۷۹، ۸۰، ۸۱؛ (۱۳۲۹ ق)، ش ۸۲، ۸۳، ۱۰۹، ۱۱۰.

الحدید (۱۳۲۳ ق)، ش ۱۳.

تجدد (۱۳۳۸ ق)، ش ۳۹، پیاپی ۱۷۵.

ترقی (۱۳۲۵ ق)، ش ۱۹.

تعلیم و تربیت (۱۳۵۲ ش)، ش ۳.

تمدن (۱۳۲۵ ق)، ش ۱۲، ۱۵.

جمعیت نسوان وطن‌خواه ایران (۱۳۲۰۲ ش)، ش ۳.

چهره‌نما (۱۳۲۹ ق)، ش ۱۵؛ (۱۳۳۲ ق)، ش ۲۴؛ (۱۳۳۳ ق)، ش ۲۴؛ (۱۳۳۷ ق)، ش ۶۷؛ (۱۳۳۸ ق)، ش ۷۹؛

حبل‌المتین (۱۳۲۵ ق)، ش ۱۰۵.

خورشید (۱۳۲۵ ق)، ش ۵۷.

دانش (۱۳۲۸ ق) س ۱، ش ۱.

زیان زنان (۱۳۰۱ ش)، ش ۲.

ستاره ایران (۱۳۰۱ ش)، ش ۹، ۸۳، ۱۱۱؛ (۱۳۰۲ ش)، ش ۷۶، ۱۳۸، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۹۳.

شفق سرخ (۱۳۰۱ ش)، ش ۱۹، ۲۱؛ (۱۳۰۳ ش)، ش ۲۵۸.

شکوفه (۱۳۳۱ ق)، ش ۲، ۵، ۹، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸؛ (۱۳۳۲ ق)، ش ۱۲، ۱۳، ۱۹، ۲۱؛ (۱۳۳۱ ق)،

ش ۱، ۳، ۱۱.

صبح صادق (۱۳۲۵ ق)، ش ۷۴.

صوراسرافیل (۱۳۲۶ ق)، ش ۳۱.

عالم نسوان (۱۳۰۰ ش)، ش ۲؛ (۱۳۰۲ ش)، ش ۱، ۲؛ (۱۳۰۶)، ش ۱۰.

عصر جدید (۱۳۳۲ ق)، ش ۵.

قرن بیستم (۱۳۰۱ ش)، ش ۱۲.

کاو (۱۳۳۸ ق)، ش ۸، پیاپی ۴۳.

۱۵۰ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

مساوات (۱۳۲۶ ق)، ش ۱۸.

ندای وطن (۱۳۲۵)، ش ۷۰.

نسیم شمال (۱۳۳۳ ق)، ش ۵.

نوبهار (۱۳۳۳ ق)، ش ۲۶۲.